

KONCENTRÁCIÓS TÁBOR MINT TÉRTAPASZTALAT

Bergen-Belsen, 1944–1945

A társadalomtörténet-írás térbeli, anyagi és érzelmi fordulata (spatial/material/emotional turn) olyan vizsgálati szempontokat érvényesít a kutatásokban, amelyek új kérdések megfogalmazására és új válaszok keresésére ösztönöznek. Ennek részeként írott forrásainkat másképpen kell újraolvasnunk, s új típusú, javarészt vizuális és tárgyi emlékeket is „meg kell szólaltatnunk”.

A bergen-belseni koncentrációs táborba Magyarországról deportált túlélők tér-tapasztalatainak és a terekhez kapcsolódó emlékeinek vizsgálata a tábori mindennapok részletesebb megismerésének egyik lehetséges módja. A táborok kialakítása és működésük szabályozása olyan új élethelyzetet teremtett, amely alapjaiban volt hatással az emberek viselkedésére: a hely adottságai, az ezekkel kapcsolatos reflexiók nagyban meghatározták a fogvatartottak életkörülményeit. A terek érzékeléséhez és megéléséhez hozzá tartozott a jelenlévő tárgyak használata, birtoklása, sőt elvesztése is. A fizikai környezethez való viszonyulás, ennek pszichológiai folyamata pedig az egyén körül egy meghatározott érzelmi környezetet hozott létre. A túlélők térrel kapcsolatos beszámolóit emiatt egyúttal a tárgyakhoz fűződő kapcsolatukról s ennek érzelmi vetületeiről is árulkodnak.

E három szempont (térbeli, tárgyi, érzelmi) érvényesítésére teszek kísérletet egy korabeli napló és a hozzá tartozó vizuális források, valamint egy tábori levelezés szövegének elemzésével. Kutatásom fókuszában az áll, hogy mit észleltek, tapasztaltak a foglyok a tábor fizikai körülményei által meghatározott mindennapjaikban és hogyan rögzültek benyomásaik az emlékezetükben. A bergen-belseni tábor tértörténetének egyik lehetséges vizsgálati módszerét egy korábbi tanulmányban már vázoltam,¹ ezért itt ennek csak rövid összefoglalására térek ki, hogy megfelelő keretbe helyezhessem a vizsgált történeteket: Holländer Margit naplójának és rajzainak, valamint a Székely család tábori levelezésének tér-, érzelmi- és kisebb részben tárgyközpontú olvasatát.

¹ *Huhák Heléna*: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata. In: *Tanulmányok a holokausztról IX.* Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2018. 243–295.

Bergen-Belsen – források és történeti háttér

A bergen-belseni tábor magyar vonatkozású monográfiája a mai napig nem készült el, ahogyan várat magára a magyar holokausztkutatás historiográfiájában az olyan látértörténetek megszületése is, amelyek széles forrásbázison, a társadalomtörténet-írás módszereit hasznosítva a tábori mindennapokat mutatnák be. A többi táborral szemben Bergen-Belsen esetében a nemzetközi szakirodalom is adós a tábori működés átfogó elemzésével, de külföldön – javarészt a felszabadulás kerek évfordulóinak apropóján – több releváns kötet is megjelent a témában.²

Amennyire hiányoznak a magyar nyelvű szakirodalmi feldolgozások, annyira bőséges a rendelkezésünkre álló napló- és memoárirodalom, valamint az elérhetővé tett írott, audiovizuális interjúk köre. A személyes források közül több nyomtatásban is megjelent,³ másik részük pedig múzeumi gyűjteményekben őrzött kéziratként elérhető a kutatók számára.⁴ Az interjúk legnagyobb gyűjtőhelye a University of Southern California Visual History Archive nevű adatbázisa, de más lelőhelyeken is találunk visszaemlékezéseket, tanúságtételeket.

A naplók és visszaemlékezések sokszor rejtenek rajzokat, alaprajzokat, térképeket, amelyek az írott szöveghez hasonló gondos elemzést igényelnek.⁵ Fényképek csupán a felszabadulás után készültek, miként a többi tábor esetében is (kivéve az Auschwitz Album), ezért a túlélők rajzai számítanak a tábori környezet kortárs vizuális reprezentációinak. A felszabadító angol–kanadai csapatok haditudósítói és riporterei 1945 áprilisában még azt a vizuális és tárgyi világot kapták lencsevégre, amelyben a megelőző hónapokban a foglyok mindennapjaikat élték, így ezek a felvételek is hasznosak lehetnek az elemzések számára. A tárgyi emlékek, amelyekhez személyes történetek társíthatók, a túlélőknél és a családi hagyatékokban maradtak fenn; ezek egy része idővel közgyűjteménybe került, másik része mai napig magántulajdonban van.⁶

² Például *Ben Shephard: After Daybreak: The Liberation of Bergen-Belsen*. London 2005.; *Mark Celinscak: Distance from the Belsen Heap: Allied Forces and the Liberation of a Nazi Concentration Camp*. Toronto 2015.; *Belsen 1945. New Historical Perspectives*. Eds. Suzanne Bardgett – David Cesarani. London 2006.

³ A teljesség igénye nélkül lásd *Sárdi Mária: Kislány a pokolban*. Bp. É. n. [2006.]; *Kertész Lilly: Minden felfaltak a lángok*. Bp. 1995.; *Weiczner Jenő: „Ez most a sorsod kiüldözött zsidó”*. Napló, 1944–1945. Bp. É. n. [2014.]; *Lantos Péter: Sínek és sorsok*. Bp. 2009.; *Körműves Imre: Az ember fiai*. Bp. 1967.

⁴ Legfőbb lelőhelyek: Holokauszt Emlékközpont, Gedenkstätte Bergen-Belsen, United States Holocaust Memorial Museum, Jad Vashem, Magyar Nyelvterrületről Elszármazott Zsidóság Emlékmúzeuma (Cfát).

⁵ Merényi-Schuller Zsuzsi rajzokban mesélte el deportálását, lásd *Merényi-Schuller Zsuzsa: Bergen-Belsen, 1944–1945*. Szerk. Várnai Vera. Bp. 2005.

⁶ A bergen-belseni múzeum kiállításán is látható, tömegesen fennmaradt, egykor személyes tulajdonban lévő tárgyak történeti forrásértéke jóval kisebb, hiszen az esetek többségében nem ismertek az egykori tulajdonosok, tárgyhasználók.

Bergen-Belsenben az SS lágerbirodalmának egyik legnagyobb kiterjedésű kényszermunka- és hadifogoly-táborra működött.⁷ Mintegy 14 000 magyar zsidó és politikai fogoly került ide: három transzport érkezett Budapestről, egy Straßhofból, de nagyon sok szerelvény futott be magyar foglyokkal Auschwitzból és más koncentrációs táborokból is.⁸

1944. július 9-én 1642 fő érkezett a budapesti Columbus utcai táborból – a németek és a magyarországi Mentőbizottság tárgyalásainak eredményeként, hatalmas pénzüsszeg kifizetése ellenében –, az úgynevezett Kasztner-vonattal. Az utasok a Sonderlager részeként kialakított, úgynevezett Ungarnlagerbe kerültek és augusztusban, illetve decemberben kijutottak Svájcba.⁹ Helyükre 1944. december 7-én a straßhofi elosztó táborból 2178 főt szállítottak,¹⁰ valamint Budapestről a Columbus utcából egy második csoportot 2001 fővel, amely kiegészült a Józsefvárosi pályaudvaron hozzájuk csapott munkaszolgálatosokkal (köztük Székely Károllyal). Az Ungarnlagereseket 1945 áprilisában evakuálták, s Thereseinstadtban, Hillerslebenben és Tröbitzben érte őket a felszabadulás.

1944 karácsonyán közvetlenül Budapestről érkezett még egy női csoport. Róluk tudni a legkevesebbet, mivel nem maradt fenn a transzportlista. Annyi azonban bizonyos, hogy a női fogolytáborba (Frauenlager) kerültek (köztük volt a lentebb említett Székely Magda és Günsz Rózsi).

Auschwitzból és más táborokból kb. 8300 fő érkezett 1944 augusztusa és 1945 áprilisa között, őket a rövid ideig fennálló sátoztáborban (Zeltlager) helyezték el (köztük volt Holländer Margit is). További foglyok kerültek túlnyomó többségben a női, kisebb számban a férfi fogolytáborba (Häftlingslager). Akik Bergenben szabadultak fel, a katonai táborban kialakított hontalantáborban (Displaced Persons/DP Campben) vártak hazaszállításukra.¹¹

Holländer Margit naplója a bergeni Zeltlager, de leginkább a DP Camp, míg a Székely-levelezés az Ungarnlager és a női fogolytábor belső világához kapcsolódik. Az egyes táborrészek között óriási különbség volt: a Sonderlagerben – így azon belül az Ungarnlagerben is – a családok együtt maradtak, nem vitték őket kényszermunkára, csomagjaikat megtarthatták. 1945 tavaszára azonban már ide

⁷ Összefoglalását lásd Bergen-Belsen. Kriegsgefangenenlager 1940–1945, Konzentrationslager 1943–1945, Displaced Persons Camp 1945–1950. Katalog der Dauerausstellung, Ed. Marlis Bucholz. Göttingen 2009.

⁸ A Magyarországról Bergen-Belsenbe deportáltak száma a Gedenkstätte összesített névadatbázisában 14 238 fő.

⁹ A Kasztner-vonatról lásd *Szita Szabolcs*: Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság: Kasztner Rezső, SS-embervásár. Bp. 2005.

¹⁰ *Eleonore Lappin-Eppel*: Ungarisch-Jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen. Wien 2010.

¹¹ Holländer Margit esete arra példa, hogy a környékbeli táborokból is ide gyűjtötték össze a felszabadított foglyokat.

is begyűrűzött a fogolytáborokban uralkodó éhség és betegség. Ráadásul nem állt meg az evakuált táborokból Belsen felé tartó félhalott embertömeg áramlása sem, aminek eredményeként a tábor létszáma az 1944-es 15 ezer főről 1945 márciusára 44 ezerre nőtt, annak ellenére, hogy csak ebben a hónapban 18 ezer fő halt meg az éhezés, fagyás, betegség és a februárban kitört tifusz következtében. 1945 tavaszára már teljes volt a káosz, elmaradtak az ételosztások, a szövetséges csapatok bombázásának nyomán megszűnt a közelből biztosított vízszolgáltatás. Már a halottak eltemetésére irányuló erőfeszítések is alább hagytak. A kutatások szerint a halálozási ráta a női lágerben volt a legmagasabb.

A bergén-belseni koncentrációs tábort a brit hadsereg VIII. Páncélos Hadtestének alakulatai szabadították fel 1945. április 15-én. A szövetséges csapatokat 53 ezer csontig soványodott fogoly és több mint 10 ezer hulla látványa fogadta.¹²

Módszertan

Vizsgálatomban a társadalomtudományokban alkalmazott úgynevezett térbeli fordulat (spatial turn) eredményeit hasznosítva, a bergén-belseni koncentrációs, majd DP-táborra nemcsak mint földrajzi térre (geographical space), hanem mint a szemtanúk által megélt és elbeszél helyre (place) összpontosítok.¹³ A holokauszt térbeli jelenségként való értelmezése az angolszász kutatások innovatív irányzata. Ennek egyik fontos kutatója, Tim Cole, a Bristol Egyetem professzora szerint a zsidók megsemmisítése az első lépésektől a végkifejletig térbeli folyamatként is vizsgálható.¹⁴ Miközben az érintetteket megfosztották lakhelyüktől, új típusú helyeket hoztak létre számukra – gettókat, gyűjtőhelyeket, munka-, koncentrációs- és megsemmisítő táborokat. A táborok világa természetesen teljesen új, addig semmihez sem hasonlítható helyélményt jelentett az odakerülőeknek.¹⁵

A tábori mindennapokhoz a halál és a túlélés aspektusán túl más tapasztalatok is kötődtek, ezekhez pedig meghatározott terek tartoztak. A mindennapi élet és a térrel kapcsolatos élmények összekapcsolásának kiindulópontjában – az elnyomók és elnyomottak leegyszerűsítő szembeállításával szemben – a tábori társadalom összetettsége áll. Továbbá az a megállapítás, mely szerint a táborok univerzumát jellemző társadalmi mechanizmusok elemzésekor figyelembe kell venni a helyzet extrémítását, az SS által meghatározott lehetőségeket, s azt is,

¹² *Shephard, B.*: After Daybreak i. m. 15.

¹³ *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives.* Eds. Barney Warf – Santa Arias. New York 2009. 1–2.

¹⁴ A holokauszt térbeli elemzéséhez és geovizualizációjához lásd *Geographies of the Holocaust.* Eds. Anne Kelly-Knowles – Tim Cole – Alberto Giordano. Bloomington 2014.

¹⁵ *Tim Cole: Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto.* New York 2003. 19–20.

hogy – amint az az áldozatok beszámolóiból kiderül – létezett cselekvési, döntési lehetőség, még ha nagyon limitált mértékben is.¹⁶ (Természetesen mindez nem mondható el a foglyok megölésére specializálódott megsemmisítő táborokról.) Kérdésként merülhet fel, hogy az elnyomás terei mellett kialakultak-e vajon a korlátozott önrendelkezés terei is.

A bergen-belseni és a hozzá hasonló koncentrációs- és munkatáborok belső világát és zárt társadalmát¹⁷ sokrétű, egyének és csoportok közötti kapcsolatrendszerek formálták. A foglyok azonban nem csak más emberekhez kapcsolódtak, szükségképpen kapcsolat alakult ki bennük magával a hellyel, a természeti és épített környezettel, a tárgyakkal, a hangokkal, zajokkal, sőt még az időjárással is.

Bergen-Belsen „helyét” az érintettek észleléseiben többféleképpen meghatározhatjuk, első lépésként azonban mindenképpen a deportálási útvonalak és a koncentrációs táborok viszonylatát érdemes megvizsgálni. A megérkezés időpontja ennek a tábornak az esetében meghatározó jelentőségű volt az érintettek számára: az, hogy ki, mikor és melyik táborrészbe érkezett és meddig maradt ott, teljesen más tapasztalatokkal járt együtt. A következő szinteket a mentálisan reprezentált terek környezetpszichológiából kölcsönzött fogalmai írják le. Ezek közül első a navigáció tere, amelynek alapelemei a tereptárgyak, az épületek, az utak, a különféle kapcsolódó- és csomópontok. Ez jelenti a drótkerítésen belüli mozgást. Ugyanilyen fontos az elemzés számára a test körüli tér, ahová a környezeti tárgyak, jelenségek tartoznak, amelyek láthatók és elérhetőek, s a barakkokon belüli helyérzékelést határozzák meg.¹⁸

A környezet észlelése, értelmezése a körülöttünk lévő tárgyak percepcióját is magában foglalja. A holokauszt a tárgyvesztés, a tárgyak mozgatásának, vándoroltatásának története is. Ahogyan a fizikai terek az ezekhez kapcsolódó érzelmek és élmények társításával helyekké válnak, úgy válnak a fizikai realitásban jelenlévő tárgyak is pszichológiailag értelmezett „dolgokká”. E „dolgok” pedig maguk is túlélőkké, tanúságtévékké lesznek. A tárgyidentitást és a tárgyéletrajzokat vizsgáló módszer fontos elemzési aspektusa a túlélői narratívának.¹⁹ Emellett amennyire a személyes tapasztalatok kapcsolódnak a terekhez, tárgyakhoz, legalább annyira

¹⁶ *Alexander Prehn*: The Camp Society: Approaches to Social Structure and Ordinary Life in Nazi Concentration Camps. In: *Interpreting in Nazi Concentration Camps*. Ed. Michaela Wolf. New York–London–Oxford–New Delhi–Sydney 2016. 25–42.

¹⁷ *Jens-Christian Wagner*: Work and Extermination in the Concentration Camps. In: *Concentration Camps in Nazi Germany. The New Histories*. Eds. Jane Caplan – Nikolaus Wachsmann. New York 2010. 127–148.

¹⁸ Ennek részletes kifejtését lásd *Huhák H.*: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben i. m.

¹⁹ *Düll Andrea*: A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés. Bp. 2009. 109–110. Erről lásd *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Ed. Arjun Appadurai. Cambridge 1988.

az érzelmekhez is.²⁰ Holländer Margit fertőtlenítővel kapcsolatos, Székely Károly és Magda drótkerítéshez kapcsolódó élményei is ezt mutatják.²¹

Holländer Margit naplója

Holländer Margit (1926–1987) naplója egyszerre alkalmas egy tanúságtétel térközpontú olvasatára és a vizuális források elemzésére.²² A kézírással készült öt naplófüzet 1945 tavasza és ősze között, Salzwedelben és Bergen-Belsenben telt meg a zsidó származása miatt deportált fiatal lány soraival. Az elmesélt történet az 1942 és 1946 közötti események beszámolója, de részletesen valójában csak az 1944–1945-ben történt deportálással, felszabadulással, majd hazatéréssel foglalkozik. A napló szövegének a fele a felszabadulás utáni féléves időszakról szól. Ekkor még nagyon közeli volt a trauma, fizikai és lelki értelemben egyaránt, hisz Bergenben a hontalantáborra alakított Wehrmacht/SS kaszárnyákban, az egykori koncentrációs tábor közvetlen szomszédságában kezdődött számára a szabad élet.

A 18 éves Holländer Margitot 1944 júniusában deportálták Újpestről. Útvonalának térképén három láger jelölhető be, valójában azonban öt különböző tábort járt meg: Auschwitzot (B III. Lager), Bergen-Belsent (Zeltlager), a salzwedeli munkatábort, majd ugyanott a felszabadítottak átmeneti táborát, végül pedig a bergen-belseni DP Campet. A szöveg és az életút részletes ismertetése helyett arra összpontosítunk, hogy a szerző megéléstörténetében milyen szerepet kaptak a terekben és a tereken keresztül formálódó események.

A naplót öt 10,5-szer 15 cm-es jegyzetfüzet tartalmazza. A 97 oldalnyi terjedelmű kézirat mellett a hagyatékban fennmaradt egy kiegészítéseket tartalmazó, 1962-ben készült gépelt átirat is.²³ A naplóíró a kéziratban nem vallott arról, hogy mi motiválta az írásra. A paraszti-munkás családból származó lányt társadalmi, kulturális háttere valószínűleg nem ösztönözte arra, hogy feljegyezze

²⁰ A társadalomtudományokban az „érzelmi fordulatként” (emotional turn) emlegetett irányzatról összefoglalóan lásd *Jan Plamper: The History of Emotions. An Introduction.* Oxford 2015.

²¹ Az érzelmi- és térközpontú elemzés összekapcsolására példa az auschwitzi evakuálások személyes beszámolóit a fizikai táj és a traumatikus élmények érzelmi dimenzióján keresztül vizsgáló tanulmány. *Simone Gigliotti – Marc J. Masurovsky – Erik B. Steiner: From the Camp to the Road. Representing the Evacuations from Auschwitz, January 1945.* In: *Geographies of the Holocaust* i. m. 192–226.

²² A napló eredeti példánya a szerző lányának tulajdonában van, másolatban a Holokauszt Emlékközpontban is megtalálható, 2017-ben pedig a Jaffa Kiadó gondozásában jelent meg. *Lágerutazás. Holländer Margit feljegyzései a vészkorszakról és az újrakezdekről (1945–1946).* Szerk., bev. Huhák Heléna – Szécsényi András. Bp. 2017.

²³ A megjelent kiadvány a naplót tartalmazza, de ahol azt indokoltak véltük, egyértelműen elkülönítve e szövegtől beemeltünk részeket a gépelt átirat kiegészítéseiből is. Amikor a szövegben az utóbbiból idéztünk, azt minden esetben dőlttel szedve jelöltük. Ez az itt idézett szövegrészekre is áll.

tapasztalatait, érzéseit.²⁴ Később családja tudomása szerint nem is vezetett naplót. A gépirat előszava – a korszak ideológiájába illeszkedve – az emlékezés kötelességét és a felelősök számonkérésének fontosságát hangsúlyozza.

Vizuális források

A szerző a térrel kapcsolatos megfigyeléseit egyrészt írásban, másrészt rajzban rögzítette. Nemcsak szorgalmasan jegyzetelt füzetébe, hanem „le is fényképezte” azt, amit látott maga körül. „Kamerája” ehhez kezdetben a grafitceruza volt, a felszabadulás után pedig a színes ceruza lett. A napló lapjain összesen 39 kisebb-nagyobb rajz, alaprajz, ábra található. Megrajzolta a számára valamilyen okból meghatározó, akár negatív, akár pozitív érzéseket keltő helyeket: az auschwitzi fürdőt, a salzwedeli barakkot, a gépet, amelyen a gyárban dolgozott, a bergeni hontalantábor, a felszabadulás utáni temetési menet útvonalát, a felgyújtott krematóriumot. A rajzok egyenrangúságát a szöveges emlékezettel s a kettő szerves összetartozását nemcsak nagy számuk bizonyítja, hanem az is, hogy az 1962-es átgépelés során újrarajzolta és további feliratokkal, megjegyzésekkel egészítette ki őket.

Egy másik, Bergenbe deportált lány, Schuller Zsuzsi rajzai szintén a felszabadulás után színesednek ki.²⁵ Ennek praktikusán az volt az oka, hogy a lányoknak ekkor sikerült hozzájutniuk a színes íróeszközökhöz, de a színek alkalmazása szimbolikus tartalommal is bír, mivel így láthatjuk, amint a tábori szürke hétköznapok átfolytak a felszabadító katonák megérkezése utáni DP-lét forgatagába. E színes kavalkádban a fekete, a gyász színe is a paletta része maradt. A felégetett krematórium rajzához Holländer Margit nem használt színes ceruzát, ez a helyszín az elmúlás, a tábori pusztulás helye maradt.²⁶

Műfajilag térképnek nehezen nevezhetők ezek az alkotások; sem a pontosság, sem a méretarányok nem alkalmasak a tájékozódás segítésére, a helyek beazonosítására,²⁷ ezért inkább a „mentális helyszínrajz” meghatározás illik rájuk. Egyes rajzok részletesebbek és informatívabbak, sok felirattal, mások elnagyoltabbak. A naplóíró néha nemcsak egy-egy hely nevét jegyezte fel, hanem egyéb információt is beleírt a képekbe, mint például azt, hogy az auschwitzi B III. lágeren appellt álló foglyokra, „hefingekre”(!) kisütött a nap.²⁸ Sokszor rajzolt nyilatkat,

²⁴ A Békés megyei Doboz településről származó család idősebb gyermekeként már fiatalon munkába állt, napszámosként, majd Újpesten gyári munkásként, cselédként dolgozott.

²⁵ *Merényi Schuller Zs.*: Bergen-Belsen, 1944–45. i. m.

²⁶ Lágerutazás i. m. 5. sz. képmelléklet.

²⁷ Például Bergenben privát házakat rajzol a tábor főbejáratával szembe, az út másik oldalára, miközben a legközelebbi lakott település 3 km-re volt.

²⁸ Helyesen Häfiling. Lágerutazás i. m. 7. sz. képmelléklet.

haladási irányokat, megjelölte a ki- és bejáratokat. Mindebből a sokszori költözés, a táboron belüli élet mozgalmassága, a térhasználat dinamikája olvasható ki. Többször megjelölte magát és társait az ábrákon, rögzítette, hogy hol állt appell, hol feküdt a barakkban, hol lopott répát, hová járt sétálni a felszabadulás után. Nemcsak a szövegek szólnak róla, hanem a rajzok is, nem csupán hiteles megfigyelő, az események résztvevője is.

A helyszínrajzokon az éppen aktuális tábornak a rajzoló által ismert környéke jelenik meg. A tudósító be van szorulva ebbe a térbe, amelyet Auschwitzban a lágerutcák, a barakkok, az Appellplatz, a fürdő épülete és az őrtorony határozott meg. A nagyméretű épületek egyformasága és szabályos elrendezése sejteti, hogy nem egy várost látunk, hanem valami erős koncentrálttsággal megtervezett, világos funkciókkal ellátott helyet. A salzwedeli munkatáborban már nagyobb volt a bejárható terület: a gyár és a tábor közötti, városon át vezető útszakasz és a gyár belső terei is felkerültek a naplói ró mentális térképére.²⁹ A felszabadulás után a mozgásszabadsággal együtt tágult a horizont is. Már a tábor bejáratát, környékét, a környező településeket, a távolabbi természeti környezetet is megörökítette. Emellett olyan helyeket is megrajzolt, amelyek a DP-tábori lét fontos helyszínei voltak, mint például a szabadtéri színpad, a Kino (mozi) vagy a „szokott pihenőhelyünk”.

Naplóbejegyzések – terek, tárgyak, érzelmek

„1942. március 6-i dátumot nem lehet elfeledni. Ekkor jöttem fel Újpestre, nem gondolván arra, hogy mily messze esem a szülőfalumtól.” A napló első mondata egy költözésről tudósít. A Békés megyei Doboz településről származó lánynak ekkor még Újpest messzi világnak tűnt. Három év múlva, 1945 októberében, Bergen-Belsenből hazafelé már minden bizonnyal másként tekintett a távolságokra.

Az 1944 tavaszi összeköltöztetések Újpesten – majd a budakalászi téglagyárban – megteremtették a stabilitás hiányának érzését, ugyanakkor valamelyest fel is készítettek a helyi zsidó közösség tagjait a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásra. A csillagos ház és a téglagyár az ideiglenes megállapodottság, a vonatút az utazás negatív tapasztalatait jelentette, illetve ezek enyhítésének lehetőségeivel is megismertette a deportáltakat.

Az út fontos metafora a holokauszt narratívában, a helyvesztéssel kapcsolatos erős szimbólum, emellett az utazás fizikai körülményeinek ábrázolása miatt

²⁹ Az 1960–70-es években Kevin Lynch amerikai városkutató fejlesztette ki a mentális térképezésnek nevezett módszert, amely azt vizsgálja, hogy a városlakók által rajzolt térképek, illetve a velük készült interjúk alapján megalkotott térképek hogyan utalnak az egyes társadalmi, kulturális csoportokra jellemző kognitív reprezentációkra.

is meghatározó jelentősége van. Ez elmondható Holländer Margit naplójáról is. Gyakorlati szempontból nem volt lényegtelen, hogy a táborok között vagy éppen a táboron belül milyen terepen kellett haladniuk a gyalogmenetben hajtott foglyoknak. Margit is érzékenyen reagált az utazásra, többször leírta nemcsak az út menti természeti környezetet, hanem az utak állapotát is.

A táboron belül a Lagerstraßenak összetett szerepe volt. A büntetésekkor a hegyes köveken kellett térdepelni, de járni sem volt könnyebb rajtuk, mivel az apró kavicsok felsértették a lábát. Emellett az Appellplatz és a lágerút nyitottsága számos veszély forrásává vált a sötét, zsúfolt barakk védelméhez képest. Sokszor verték meg az embert, rávágtak egy bottal az arra járó örök, ha nem ment elég gyorsan, ha útban volt, ahogyan Margit is, aki a 37-es lábára akkora férfibakancsot kapott, amelyben képtelen volt normális tempóban haladni. „Azt hittem, sohasem lesz vége az útnak. A lábam már alig tudtam emelni, rettentően fáj. [...] A fájdalom mellett valahányszor ránéztem a lábamra, nem bírva magammal, nevetőgörcsöt kaptam annak a gondolatára, mi lenne, ha az otthoniakból valaki meglátna. *A katonák a hosszú úton rajtam röhögtek, ha lemaradtam, rám vágtak.*”³⁰

A lágert keresztülszelő úthálózat azonban az információszerzés, a találkozás, a kapcsolatfelvétel helye is lehetett, amelynek az, ha a családtagokat, rokonokat hosszú hetek, hónapok utáni viszontláthatták, erős és sokféle érzelmi töltetet adott. Az út tehát nemcsak elválasztott, alkalomadtán össze is kötött. „*A két csoport között az úton targoncás leányok köveket hordtak, Bözsi szeretett volna üzenni az anyjának, de ő nem mert. Én kivettem egy lány kezéből a targoncát és odaszóltam a másik csoport felé. Ekkor odasúgtam Bözsi mamájának, amit Bözsi üzent: vigyázzon magára, mert életben kell maradni, erősnek kell lenni. Mondtam, hogy próbáljon átjönni, de már nem sikerült neki.*”³¹

A fiatal lány kezdetben táborlakó Häftlingként, majd a DP Campbe került szabad emberként és elhunyt sorstársait gyászoló emlékezőként is rója ugyanazokat a kilométereket. 1945 szeptemberében az úton gyalogló férfiak és nők emlékeinek felelevenítésével az idősíkok és az út különböző tapasztalati rétegei egymásra rakódtak: „*Fél óra múlva jön egy kislány, hogy sírköavatás lesz a halál-lágerben.*”³² Elmentünk a Boriskával ketten. Azon az úton, ahol pont ma egy éve, hogy mentünk. Útközben találkoztunk 3 zsidó fiúval. Az egyik mesélte, hogy a

³⁰ Lägerutazás i. m. 61.

³¹ Uo. 54–55.

³² A Wehrmacht/SS katonai kőbarakkok egy mérföldnyire voltak a láger fabarakkjaitól. Utóbbiakat a brit katonaság irányítása alatt 1945. április-májusában megsemmisítették, a területet megtisztították, a felálló német hatóságok az utolsó épületmaradványokat is eltüntették, s fákat, cserjéket telepítettek ide a Lüneburger Heide-ről. *Rainer Schulze: Forgetting and Remembering: Memories and Memorialisation of Bergen-Belsen.* In: *Belsen 1945. New Historical Perspectives.* Eds. Suzanne Bardgett – David Cesarani. London 2006. 217–219.

szabadulás előtt pár nappal hozták ide, az egész út fákkal volt tele, s villanydróttal is. A holtfáradt embereknek ezeken az akadályokon kellett keresztül mászni. Ha valamelyik kidőlt, félrevitték az erdőbe. Egy lövést hallottak s vége volt.”³³ A temetési menet útja szerepel az egyik rajzon is.³⁴

Holländer Margit bejegyzéseiben és rajzain az őt körülvevő épített környezet is megjelenik. Utóbbiak közül az egyik az auschwitzi fürdőt, a Brezinskát mutatja be.³⁵ A kézzel írt naplóban lévő rajzon a szerző csak a termék neveit tüntetette fel, a gépelt átiraton azonban sokkal bőbeszédűbbek az alaprajzra írt megjegyzések. Ezek lényegében megismétlik a szöveges leírás legfontosabb pontjait, a szórteletetés, fürdés, fertőtlenítés állomásait. Mutatják, hogy melyik teremnek milyen berendezése volt (ruhafogasok, elválasztó rácsok, nagy ablakok, kazánok), mi volt a funkciója, azaz mi történt az adott térben („szórteletetett testrészeket maró folyadékkal bekenték”; „menet közben, férfiak szeme láttára kellett magunkra kapkodni [a ruhát]”; „sárga olajfestékekkel X-et festettek hátunkra”), és hol voltak a nyíllal jelölt útvonalon áthaladó lányokhoz képest a férfiak.³⁶

A már két hete nem fürdött nőknek a ruhafogasok a civilizált és kulturált vetkőzés kellékeiként tűntek fel az első teremben. A folyosó nagy ablakai nem világosságot, hanem hideget és huzatot jelentettek számukra. Az egyik vödörben csipős fertőtlenítőszer, a másikban sárga olajfestéket tartottak. Ebben a térben ugyanakkor a legmeghatározóbb tárgy a ruha és a hozzá kapcsolódó folyamat: a saját ruhától való megfosztás és a megjelölt rabruha kiosztása, valamint a cipő megtartása, amiről ekkor még nem tudhatták, kulcsszerepet kap majd a túlélésben. A vetkőző helyiségből nyíló folyosó mindkét rajzon hosszú. Ez a valóságban is így lehetett, de a rajzoló mentális térképén a férfiak előtti meztelen elvonulás miatt érzett megszégyenülés is megnövelhette a két terem közötti távolságot.³⁷ A fogollyá válkozás egyik rituáléja – és ennek érzelmi folyamata – erősen kapcsolódott tehát a ruházathoz és a fertőtlenítő épületéhez is.³⁸

A naplóban az épített mellett a természeti környezet is több alkalommal megjelenik, mivel Margit gondolatai, érzései erősen kötődnek azokhoz a tájakhoz, ahol jár. Az Auschwitz felé tartó vonatúton a szép tájak a rabság érzését erősítik fel benne. Ugyanez történik, amikor Auschwitzból Bergenbe szállítják csoportját.

³³ Lägerutazás i. m. 116.

³⁴ Holländer Margit naplója. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.555.1, 4. füzet.

³⁵ Lägerutazás i. m. 6. sz. képmelléklet.

³⁶ „Istenem, mily rettentő férfiak előtt meztelen sétálni, kik úgy néztek rajtunk végig, mint egy darab deszkán. *Ahogy lassan haladunk, egy hosszú keskeny folyosóba kerültünk, egy része vasráccsal volt elválasztva. Itt valami kazánfélét láttam, és a csikos ruhás férfiakat, akik ruhafélékkel foglalatostkodtak.*” Lägerutazás i. m. 36.

³⁷ „Nagy volt a huzat, a főgünk is vacogott.” Lägerutazás i. m. 36.

³⁸ *Huhák Heléna: A vészorkorszak női perspektívából, a női emlékezet specifikumai.* In: *Huhák Heléna – Szécsényi András: Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai.* Bp. 2016. 36–58.

„Szebbnél szebb tájakat láttunk, az utazásokat sosem lehet elfelejteni. [...] Az a sok gyönyörű gyümölcsös, rengeteg alma, az a sok gyönyörű szép mező, erdő, minden csak elérhetetlen álom a számunkra, hisz rabok vagyunk.”³⁹ Összetettebbek a szerző érzései a bergeni fenyőerdővel kapcsolatban. A táborra vonatkozó rajzokon hangsúlyosan jelen van a fenyves, s ez még látványosabbá válik, miután színes ceruzához jut: ezeken az oldalakon a zöld szín uralkodik. Az erdőből egy kis leveles ágat is beragasztott egyik füzetébe emlékül.

Három, különböző időszakhoz és lelki állapothoz kapcsolódó fenyőerdő-élményről olvashatunk. Érkezéskor a fenyves látványa az ismeretlentől való félelemből fakadóan a naplóíróban rossz előérzetet keltett, egyenesen halálfélelmet generált. „Megyünk az úton 5-ös sorokban két oldalt fegyveres SS-ek kuttyákkal. Mindkét oldalt erdő és egyre sötétebb lesz. A fák levelei mozognak, furcsa dombok, mélyedések bukkannak elő a fák közül. Mindenkin rossz érzés vesz erőt, oly félelmetesnek látszott ez az erdő. Képzetelemben sírhantokat láttam. Nagyon kezdtem félni. Ez a halál, gondoltam magamban. Itt fognak bennünket kivégezni.”⁴⁰ Valamivel később, mikor már – Auschwitzhoz képest – elviselhetőnek értékelte helyzetét, a fásultság állapotába került lányban a fenyőfák a szabadságvágyat erősítették fel. „Elindultunk vissza a lágerbe. Erdőn át visz az út, körülvéve fegyveresekkel halad szomorú menetünk. Az a finom fenyőillat az úton sort álló fenyőfák között. Elfogott a vágy, csak még egyszer sétálhatnék szabadon egymagamban.”⁴¹ A felszabadulás után az erdő festői környezetet varázsolta a DP Camp köré. A halál, majd az óhajtott szabadság díszletéből a működő koncentrációs táborral való kapcsolat terhe alól mentesült fenyves azzá vált, ami a láger nélkül lett volna, azaz a lakott terület szélén fekvő, kellemes természeti környezetként jelent meg. „Úgy szeretek magányosan, a Mancival kettesben barangolni. Oly szép tájak, szép erdei utak vannak a lágerben. Óriási kiterjedésű. Olyan a láger, mint egy város az erdő szélén. Különösen este, amikor égnek a lámpák, szép aszfaltozott utak mentén.”⁴²

A táboron belüli szabad térhasználat lehetőségét a felszabadulás hozza meg. Ekkor is voltak ugyan korlátozások, mivel a rengeteg tifuszból felépülő vagy éppen beteg, kiéhezett, kontrollt veszített ember életét valahogy meg kellett szervezni és szabályozni,⁴³ de a fogolyléthez képest mégis összehasonlíthatatlanul szabadabb és ami a legfontosabb, biztonságosabb volt az élet. A kaszárnyavárosban

³⁹ Holländer Margit naplója i. m. 5. füzet.

⁴⁰ Lágerutazás i. m. 57.

⁴¹ Uo. 59.

⁴² Uo. 89.

⁴³ A felszabadulásról, hazatérésről lásd *Huhák Heléna: Magyar deportáltak életútjai a felszabadulástól a „fél-szabadságon” át a hazatérésig*. In: *Tanulmányok a holokausztról VIII.* Szerk. Randolph L. Braham. Bp. 2017. 147–185.

a felszabadulás utáni mindennapok egyik központi helye az ablak lett, amely a szobák bezártságából az „utca” zajára, a szomszéd barakkok ablakára és egyben a társasági életre nyílt. Ez már a pozitív életérzéssel töltött állapot, a megindult társasági élet, ismerkedés időszaka az elbeszélésekben. Az ablakpárkányra ülve viccelődtek a lányok, és az ablak alá jöttek az olasz, orosz hadifoglyok, amerikai és magyar katonák beszélgetni, udvarolni. „A Boriska csinált babát gézből. Kiakasztotta az ablakba. Aki csak elment az ablak előtt, az agyonnevette magát. Egyszer jön négy olasz tiszt. Nagyon nevetnek s megállnak az ablak alatt. Aztán kettő feljött beszélgetni a szobába. Később a másik kettő is, egész rendes embereknek látszanak. A szőke velencei, a bajszos torinói, a tanár római, az ügyvéd nápolyi. Hiába a tisztek, azok rendesek. Egész olasz megszállás alá kerültünk.”⁴⁴

A napló azonban azt is rögzíti, hogy voltak, akiket nem szívesen engedtek közel magukhoz, s hogy a terek feletti önrendelkezés bizonyos csoportok kirekesztésével is együtt járt. „Van nekünk egy szokott helyünk az istállók felé, odajárunk a Mancival. Órák hosszat elüldögélünk ott. Egyik nap ott volt egy német ápolónő s egy vöröskeresztes német katona, erre kiírtuk e cédulát s felszegeltük a fára a következő szöveggel: Ferbotn Dautsch Fherflhuhte. Kaput Hitler.”⁴⁵ Az epizód helyszínét Margit bejelölte az egyik rajzán is, ahogy az elkészített táblát is lerajzolta.⁴⁶

A Székely-levelezés

A naplók és visszaemlékezések beszámolnak olykor a táboron belüli kommunikáció, levelezés gyakorlatáról, azonban nincs tudomásunk arról, hogy maguk a levelek fennmaradtak volna. Ezért kiemelkedő jelentőségű Székely Károly (1898–1965) holokauszt túlélő hagyatéka,⁴⁷ melyben fellelhető több, a bergen-belseni Ungarnlagerbe került férfinak címzett levél, ezek a női fogolytáborba került lányától, Magdától (1921–1945) és kisebbik, az édesanyjával együtt Budapesten maradt lánya, Zsuzsi (1943–) dajkájától, Günsz Rózsától érkeztek.

A budapesti Teleki tér, a Józsefvárosi pályaudvar, majd Bergen-Belsen, ez volt Magda, Rózszi és Károly útvonala. Míg azonban Károlyt, a védett munkaszolgálatos század tagjaként a Columbus utcai csoporthoz sorolták, s így december közepén az Ungarnlagerbe érkezett meg, addig a romeltakarításon dolgoztatott nők a

⁴⁴ Lägerutazás i. m. 91.

⁴⁵ A rossz németiségű szöveg hozzávetőleges leírása: Verboten Deutsch Verfluchte. Kaputt Hitler. Körülbelüli jelentése: Átkozott németeknek tilos. Hitler meghalt. Lägerutazás i. m. 102.

⁴⁶ Holländer Margit naplója i. m. 4. füzet

⁴⁷ Ez az értékes és egyedülálló forráscsoport 2013 áprilisában Székely Zsuzsanna adományozása jóvoltából került a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményébe, 2014-ben megjelent: *Hubák Heléna – Szécsényi András: Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és a deportálás idejéből.* Bp. 2014.

Frauenlagerben kaptak elhelyezést, ezzel pedig alapvetően más életkörülmények közé kerültek. Előbb Rózsi, majd Magda is valószínűleg a tífusz áldozata lett, s ezzel a levelezés fele is odaveszett. Székely Károly az 1945. április 7-i evakuáláskor került el Bergenből.⁴⁸ Az apa Buchenwaldba, Magdeburgba is elutazott, hogy felkutassa lányát, de mindhiába, nem akadt a nyomára. Ez az az esemény, amelybe a Magda és Rózsi által 1944 decembere és 1945 márciusa között írt, 14 üzenetet számláló levelezés beilleszthető.

Az írásbeli kommunikációban használt eszközök, a papír és a ceruza a különleges táborból érkezett és került be a női tábor információt cserélő – és reményt adó – hírkeringési rendszerébe. A levélvivők valószínűleg az ételhordók vagy egyéb olyan funkciót betöltő foglyok lehettek, akik szabadabban mozoghattak a táborrészek között. Magda egy helyütt utal rá, hogy több olyan levelet is útnak indítottak, amely végül nem ért célba és olvasatlanul veszett el. Mivel a ruha és az élelem nemcsak a tábori piacon, hanem olykor a levelezőpartnerek között is gazdát cserélt, a levelezés egyúttal a táboron belüli tárgyvándorlás láttelepe is.⁴⁹

A levelek címzései fontos tábori eseményekre utalnak, mutatják, hogy mindkét táborrészben történtek költözések. Károly a 11-es és a 14-es barakk lakója volt, majd az Ungarnlager 1945. februári költöztetése után a 38. számú barakkba került, amelynek parancsnoka lett. A nők folyamatos költözése mögött a többi táborból Bergenbe evakuált transzportok érkezése és a tífusz kitörése állhatott. Magda és Rózsi első levelén a 9., a későbbiekben a 200., február 18-tól pedig a 2/a jelzésű női barakkok szerepeltek a feladás helyeként. Ekkor említették először a blokkzárlatot (a fertőzés-veszély miatt felállított karantént). Még ebben a végső szakaszban is helyet kellett változtatniuk, a március 5-ei, utolsó levél feladási helyeként a 223. barakkot adták meg.

Az első levél arról szól, hogy a család tagjai hol vannak, hol lehetnek. A tartózkodási hely 1944 decemberében sokkal többet jelentett az egyszerű helymeghatározásnál. Kiderül, hogy az édesanya csecsemőjével Budapesten maradt, Magdát és a család dajkáját deportálták, de ugyanabba a táborba kerültek, mint az édesapa,

⁴⁸ Közvetlenül a felszabadítás előtti napokban három transzport gördült ki a tábor rámpájáról. Mindháromnak ugyanazt az úti célt határozták meg, a theresienstadti gettót. Végül eredeti rendeltetési helyére csak az egyik szerelvény érkezett meg. Károly vonatát Farsleben település mellett szabadították fel az amerikai csapatok, ahonnan a transzport a hillerslebeni DP Campbe került és itt is maradt a hazaszállításig.

⁴⁹ Magda konkrét cikkekként zoknit, kenyeret említ. Emellett vándorol hozzá a tábori valutából, a cigarettából is valamennyi. Az Ungarnlagerben egy ideig a foglyok kaptak cigarettát, ami nagyobb kincs volt a nem dohányosoknak, mert ők könnyen lemondva róla elcserélték azokkal, akik erre nem voltak képesek. Károly cigarettázott, ennek ellenére megvonta magától, hogy a lányok a tábori kereskedelem tranzakcióiba bekapcsolódva ruhára, élelemre cserélhessék. A tárgyak szerepéről lásd *Huhák Heléna: A holokauszt tárgyi reprezentációja*. In: *Huhák H. – Szécsényi A.: Holokauszt alulnézetből* i. m. 36–58.

igaz, egy másik táborrészbe. A következő levelek a meghiúsult vagy megvalósult találkozásokról adnak hírt és javarészt az édesapa megnyugtatóira irányulnak.

Az üzenetek arról tanúskodnak, hogy a táborrészben belüli mozgást teljesen a kerítésnél remélt találkozásokhoz igazították, így az központi szerepet kapott a levelezők hétköznapjaiban. Károly az Ungarnlager belső autonómiájának köszönhetően szabadabban közlekedhetett, valamelyest a lányok is, mivel csak alkalmanként kellett kényszermunkára menniük a táborrészükben. A találkozások lehetőségét növelte az 1944 végére állandósult átláthatatlan zsúfoltság is. „Jól vagyunk. Várjuk a mielőbbi viszontlátást. Kedden egész délelőtt arra jártunk, de sajnos nem sikerült látni. Vigyázz magadra. Sok szeretettel ölel Rózsi.”⁵⁰

Holländer Margit fürdő- és fenyőerdő-élménye kapcsán már láthattuk, hogy nemcsak negatív érzelmek tapadhattak a táborigényekhez. A környezetpszichológia szerint a hosszú idejű térhasználat magával vonja az ember involválódását, így alakul ki az elsődlegesen affektív jellegű helyélmény, amikor is az adott helyhez erős, hosszan tartó érzelmi kötődés jön létre.⁵¹ A táborok esetében alapvetően az érzelmi elvonatkoztatás, eltávolodás, közönyösség juthat eszünkbe, azonban az optimizmus, az élni akarás és a lelki tartás kreált „pozitív tereket” is. Egyéni szinten kötődés is kialakulhatott egy helyhez: „Megpróbálok odajutni a kerítéshez, nagyon szeretnék látni. Ha Veled lehetnék. Majd próbálunk mindig írni.”⁵² A levelező apa és lánya számára a kerítés tövében létrejött találkozások érzelmi töltete kétségkívül óriási volt. Ez a hely mindkettőjük számára azt a reményt jelentette, hogy láthatják egymást, s ez bizakodással töltötte el őket. A táboron belüli szabad mozgásnak és a „pozitív helyeknek” a blokkzárlat vetett véget. Február 28-án ezt írta Magda: „Sajnos innen egyelőre egyáltalán nem szabad kimenni. Úgy nevezett karantén barakk, hogy miért hoztak ide minket, azt nem tudom, mert h.[hála] Isten, jól vagyunk. Úgy szeretnék repülni Hozzád, de itt van egy kapu német őrrrel, senki sem mehet, munkára sem. Nem tudom, még meddig fog tartani.”⁵³

Kévszóval, ám annál nagyobb érzelmi töltettel kerültek papírra a gondolatok. A megszólítás és az aláírás visszatérő kifejezései a „drága”, „szerető”, „ölel”, „csókol”. Gyakori eszköz a megszépítés, a pozitív irányú túlzás: „Étvágyunk remek, mindent megeszünk”; „Isteni volt a forró víz”; „Isteni a levegő”; „Zokni csoda jó meleg”. A szeretet, az édesapa iránti vágyakozás mellett a leggyakoribb érzélem, amelyre a mondatok utalnak, a hála; minden levélre jut egy „hál’ Istennek” fordulat. Az apai segítségért érzett köszönet a február 14-ei levélben az elmaradt viszontlátás miatt támadt lelkiismeret-furdalással kapcsolódott össze. Ezzel Magda

⁵⁰ Huhák H. – Szécsényi A.: Táborok tükrében i. m. 76.

⁵¹ Diáll A.: A környezetpszichológia alapkérdései i. m. 122–123.

⁵² Huhák H. – Szécsényi A.: Táborok tükrében i. m. 91–92.

⁵³ Uo. 93–94.

az apja segítségét, önfeláldozását emelte ki, megnyugtatta őt, hogy a férfi mindent megtesz értük, ami ebben a helyzetben megtehető. „Neked sem hiányzik, amit adtál? Nagyon köszönöm, isteni melegek. Mindig Rád gondolok, ha felveszem. Csak az fáj, hogy én nem tudok semmit adni Neked.”⁵⁴

A felszabadulás kapcsán többször utal arra a fiatal lány, hogy reményeik szerint az édesapa fog menni értük és kimentí őket a barakkból. Az elképzelt szabadság valósággá válása a tehetetlenség terhétől megszabadult, megmentő apa alakjával kapcsolódott össze. Ez a vágyott jövőkép. „Nagyon sokat gondolunk rád, hogy mielőbb megyünk hazafelé. Ez tartja bennünk a lelket. Ha elérkezik a pillanat, nagyon kérlek, Te gyere értünk, mert az sokkal biztonságosabb. Úgy várunk, mint zsidók a messiást.”⁵⁵

Az eufemizáló túlzás, a hála és a köszönet a bergeni helyzet specifikussága miatt nem csupán az aggódó édesapa megnyugtatóására szolgált. Ez esetben az apa lelkiismeret-furdalásának, a tehetetlensége miatt érzett fájdalomnak enyhítése is az érzelmi mozgatórugók között szerepelt. Ez a tehetetlenség a bergeni-belső táborrendszer belső, megosztott világából, a gyökeresen eltérő túlélési lehetőséget biztosító különböző terek kialakításából fakadt. Az Ungarnlagereseknek ugyanis volt fogalmuk a fogolytáborban uralkodó állapotokról. A Székellyel közös barakkba került Bognár György naplójában a következőt jegyezte fel: „Sz[ékely] K[ároly] beszél a családjáról. Ilyenkor mindenki sír, igaz, hogy én is. Lányom – mondja – együtt indultunk a Teleki térről, most itt van a szomszéd lágerben. Rosszabbul bánnak vele, mint velem, hogy őt miért kezelik másképp? És már könnyezik, sír.”⁵⁶ Az Ungarnlager léte ugyanakkor lehetővé tette Magda és Rózsi támogatását is, akik fiatal nőkként az apától kapott ruha, élelem és cigaretta jelentette pótlással túl is élhették volna a megpróbáltatásokat, ha a tifusz kitörése nem ír felül minden erőfeszítést.⁵⁷

A kétségbeesés az utolsó, március 5-ei levélben uralkodott el Magdán. Ekkor bizakodásán és apja megnyugtatóására irányuló elszánt törekvésén – amihez a levél elején még a megszokott „hál’ Isten, jól vagyunk” fordulattal próbálta tartani magát – végül felülkerekedett a mindaddig elnyomott fájdalom és az elhallgatott félelem. „Egyelőre a 223. barakk 7. stuba [Stube, szoba]. Rózsi haldoklik. Az utolsó percek. Apuci csak Te tudsz segíteni rajtunk. Nem tudom, mi lesz. Járvány is van. Lábam meg van dagadva, alig tudok menni. Itt nem szabad vizet

⁵⁴ Uo. 85–86.

⁵⁵ Uo. 93–94.

⁵⁶ Bognár György naplója. Holokauszt Emlékközpont, Gyűjtemény, 2011.25.1. 88–89.

⁵⁷ A tifuszjárványt a tetvek terjesztették, amelyek a táború áruval együtt, leginkább a ruhákban, a foglyok közötti érintkezéssel, a tábori piacon és a kerítésen át terjedtek fogolyról fogolyra.

inni, s folyton szomjasak vagyunk. Rémes. Éjszakánként mondom a nevedet, nem hallod? Apuci segíts! Várlak rettenetesen. Ölel, csókol Muki”.⁵⁸

A Holländer-napló és a Székely-levelezés tér-, érzelem- és tárgyközpontú elemzése rámutat a tábori mindennapokat befolyásoló számtalan fizikai, pszichikai és érzelmi tényezőre. Ezek megismeréséhez hozzájárulhat a túlélői elbeszéléseknek a részletekre sokkal nagyobb figyelmet fordító újraolvasása, valamint az írott dokumentumokon túl a rendelkezésre álló vizuális, képi és tárgyi emlékek szöveges forrásokkal megegyező mélységű elemzése. A terek, érzelmek és tárgyak tanulmányozása szükségszerűen a táborlakók egyéni reflexiót és emlékképeit állítja a középpontba, de emellett a kialakult kis közösségek, csoportok működéséről is árulkodik. A tábori környezet a lakhatási feltételeknek olykor csupán szélsőséges minimumát biztosította, a hiány szülte tér- és tárgyhasználatban megmutatkozó kreativitásra és – az érzelmi világ újragondolása során kialakuló – alkalmazkodásra a tábori mindennapok szerves részeként tekinthetünk.

CONCENTRATION CAMP AS AN EXPERIENCE OF SPACE

Bergen-Belsen, 1944–1945

By Heléna Huhák

SUMMARY

The study seeks to explore the reports of survivors about the concentration camp of Bergen-Belsen. It focuses mainly on the reflections and memories of Jewish men and women deported from Hungary, as connected to space. The space-oriented analysis of written and visual sources involves the examination of experiences connected to the surrounding objects and the emotional dimension of these. The inquiry is based on a diary containing the notes of Margit Holländer, and a unique group of sources – namely, the camp-related correspondence between Károly Székely and his daughter Magda Székely. Such a space-, object- and emotion-oriented analysis of the texts created in various parts of the Bergen-Belsen camp contribute to a more detailed and nuanced view of everyday life in the camp.

⁵⁸ Huhák H. – Szécsényi A.: Táborok tükrében i. m. 95–96.